

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.2>

Братасюк М. Г.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-9216-0911

ПРАВО ЯК ВТІЛЕННЯ ТИПІВ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

LAW AS AN EMBODIMENT OF TYPES OF RATIONALITY

У статті висвітлюється проблема залежності правового розвитку від різних типів раціональності. Показано, що певний тип мислення може стати істотним чинником впливу на розвиток права. Особлива увага приділена таким типам раціонального мислення як: гуманістичне раціональне мислення античних греків, прагматичне раціональне мислення стародавніх римлян, природничо-наукове мислення європейського модерну, сучасний гуманістичний раціоналізм тощо.

Обґрунтовано ідею, що гуманістичне раціональне мислення античних греків, сформоване полісним життям, стало одним із визначальних чинників формування змісту права і людини-особистості як суб'єкта права. Завдяки йому античні греки вважали право втіленням розсудливості, міри (рівності) для суб'єктів права, справедливості, спільного блага тощо. Ця раціональність спрямована на вдосконалення громадянина полісу.

На противагу грецькому мисленню, раціональність стародавніх римлян відверто прагматична і державоцентристськи спрямована. Римляни – нація зовнішніх досягнень, тому їх раціональність спрямована не так на формування змістовно-сміслових характеристик права, скільки на творення його форми – закону.

Природничо-науковий тип раціональності модерну нейтральний до метафізики в праві і до людського буття. Він сприяв формуванню соціальної інженерії, в т.ч. і в правовій сфері. З цієї модерної раціональності постало позитивістське раціоналістичне мислення, що працювало в умовах тоталітарної реальності XX століття і нині «обслуговує» державоцентризм чи то Путінської Росії, чи Північної Кореї, чи білоруської диктатури.

Показано, що в українській правовій традиції, що є природно-правовою, упродовж віків формувалося гуманістичне раціональне мислення, тісно переплетене з морально-етичними принципами та цінностями.

Ключові слова: право, правовий розвиток, зміст права, форма права, тип раціональності, гуманістична раціональність античних греків, прагматична раціональність стародавніх римлян, природничо-наукова раціональність, позитивістський тип раціональності, юснатуралістичний гуманістичний раціоналізм.

The article highlights the problem of the dependence of legal development on different types of rationality. It is shown that a certain type of thinking can become a significant factor in influencing the development of law. Special attention is paid to such types of rational thinking as: humanistic rational thinking of the ancient Greeks, pragmatic rational thinking of the ancient Romans, natural scientific thinking of European modernity, modern humanistic rationalism, etc.

The idea is substantiated that the humanistic rational thinking of the ancient Greeks, formed by the polis life, became one of the determining factors in the formation of the content of law and the human personality as a subject of law. Thanks to it, the ancient Greeks considered law to be the embodiment of prudence, measure (equality) for subjects of law, justice, common good, etc. This rationality is aimed at improving the citizen of the polis.

In contrast to Greek thinking, the rationality of the ancient Romans is openly pragmatic and state-centric. The Romans are a nation of external achievements, so their rationality is aimed not so much at the formation of the substantive and semantic characteristics of law as at the creation of its form – the law.

The natural-scientific type of rationality of modernity is neutral to metaphysics in law and to human existence. It contributed to the formation of social engineering, including in the legal sphere. From this modern rationality emerged positivist rationalist thinking, which worked in the conditions of the totalitarian reality of the 20th century and now "serves" the state-centrism of Putin's Russia, North Korea, or the Belarusian dictatorship.

It is shown that in the Ukrainian legal tradition, which is natural law, humanistic rational thinking has been formed over the centuries, closely intertwined with moral and ethical principles and values.

Key words: law, content of law, form of law, type of rationality, humanistic rationality of the ancient Greeks, pragmatic rationality of the ancient Romans, natural-scientific rationality, positivist type of rationality, jusnaturalistic humanistic rationalism.

Постановка проблеми. Право, будучи соціокультурним феноменом, у своєму розвитку залежить від різних чинників. Бачити його нині як лише політично-владне явище недостатньо, хоча політична влада має до нього безпосередній стосунок, оскільки причетна за правотворчості. Проте, вичерпати його пояснення лише одним чинником науково некоректно, хоча стереотипи минулого у трактуванні права ще доволі живучі. На шляху творення правової демократичної держави дуже важливо мислити право з позицій сьогодення, бо застарілі ідеї, поняття, стереотипи мислення загалом і правового зокрема, не придатні для вирішення нинішніх правових проблем. На жаль, за три десятиліття незалежності українське суспільство і особливо представники влади так і не позбулися збанкрутілого політичного та псевдоправового, насправді законницького мислення і таких же збанкрутих методів та способів державного управління, що стає на перешкоді демократичних перетворень [2; 4; 6; 7; 8; 9]. Стосовно тих перешкод, які гальмують розвиток суспільства, і які мають бути сформульовані як проблеми, що потребують ефективного вирішення, проблема «/.../ неприродності буржуазних перетворень в Україні згідно з декларованими гаслами втілення ідей правової держави, прав людини та інших атрибутів юридично сконструйованого – громадянського – суспільства (які в європейській культурі мають потужні історичні витоки [10, с. 21-32], оскільки культурно-історичні підстави для їхнього втілення в життя є надто слабкими і такими, що тільки формуються» [1, с. 305; 2; 4; 6; 7]. Раціональність є тим духовно-культурним чинником, який дуже істотно зумовлює розвиток права. Тому дослідження її якості, структурного зрізу, типів тощо, їх впливу на нинішній правовий розвиток України, безумовно, актуальне і необхідне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розроблялися такими науковцями як: В.Братасюк, М.Братасюк, О.Грищук, О.Литвинов, І.Проценко, С.Пролеєв, В.Сабадуха, М.Гайдегер, Д.Гоулман, О.Гюфе, Дж.Орвел, К.Вілбер, М.Фуко, Фон Вайцзакер, Е.Вікман та ін.. [8; 9; 16; 19; 1; 2; 4; 11; 12; 5; 15; 17; 20; 21]. Ними висвітлено питання історичного розвитку інтелектуальної традиції в праві, особливості раціонального мислення в різні історичні епохи, окремі характерні риси правового мислення в природно-правовій доктрині та законницькій, специфіку правового мислення в українській правовій культурі, в різних правових сім'ях тощо. Проте проблему якості раціональності і залежності від неї, її типів розвитку права в сучасній правовій науці, поки що, досліджено недостатньо, тому інтенсифікувати її розроблення нині важливо.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні не треба, мабуть, зайвий раз доводити, що ефективної людської діяльності не буває без ефективного продуктивного мислення, яке є стрижнем людської свідомості та втіленням раціо. Вікіпедія зазначає, що: «Мислення – процес перетворення фактів, інформації, емоцій тощо на цілісне й упорядковане знання. Мислення є фундаментальною властивістю людини, і через цю фундаментальність йому важко дати означення, спираючись на простіші поняття». Правове мислення – це духовно-інтелектуальна напруга, спрямована на досягнення сутнісних характеристик права загалом, його складових зокрема, його цінностей та смислів, призначення, функцій, його ролі в людському бутті тощо [22; 26].

Право як продукт загальнолюдської культури не є винятком – раціональне мислення було і сьогодні продовжує бути важливим чинником його становлення та розвитку. Нині все більше науковців і практиків в сучасній Україні усвідомлюють, що не можна здійснити правового реформування, не здійснивши глибокої інтелектуальної реформи, не змінивши репресивного законницького стилю мислення на якісно інше мислення, гуманістичне, одухотворене, увідповіднене демократичним цінностям, новому типу української людини – людині ринкового суспільства [8; 12; 14].

Звернення до суспільного розвитку, його часового виміру дає можливість побачити, як впливала якість мислення, його рівень розвитку на право, його феномени. Сучасні науковці слушно наголошують, що становлення та розвиток права, напр., в грецькій античності пов'язані з трансформаційними полісними процесами. Це були комплексні зміни, наслідком яких стало формування людини трансгресивного типу. Це була людина, яка вийшла за межі міфу, і здійснити цей вихід їй допомогла нова якість раціональності [6; 8; 24]. І.Проценко слушно наголошує, що «аналіз соціокультурних процесів свідчить, що мова йде про системні зміни, які, охоплюючи всі сторони суспільства, концентрувалися в духовній сфері. Така особливість зумовлює необхідність поглиблення рівня аналізу, а саме звернення до категоріального аналізу процесів», які відбувалися в епоху осьового часу [6, с. 312]. Такий аналіз дасть можливість побачити глибинні, необхідні, загальні зв'язки, процеси та закономірності, які зумовили творення права як духовно-культурного феномена. Зокрема полісне життя формувало новий тип мислення, якісно відмінний від міфічного образного мислення, і це визначальним чином вплинуло на правовий розвиток, творення права античними греками.

Радикальні зміни в духовному житті античних греків були зумовлені в значній мірі еко-

номічною кризою, яка полягала у відновленні і розвитку зв'язків зі Сходом, що були розірвані із крахом Мікенської імперії. Окрім Сходу, греки розвивали торгівлю із Малою Азією. Відбувалося нагромадження багатства приватними особами та храмами, серед аристократії появилися прошарки населення, що сваволили і нехтували законами, общинними та зрівнюючими принципами, що викликало обурення в представників інших соціальних груп полісу. Несправедливість, безчинства, розгул пристрастей були настільки відчутними, що це загрожувало існуванню спільноти. Необхідні були радикальні зміни в усіх сферах життя і найперше вони проявилися в праві, оскільки треба було підкорити загальному порядку всіх, – слушно наголошує Ж.Вернан в роботі «Походження грецької думки». Цим загальним порядком була *dike* – справедливість як вища цінність, норма, що має божественні витoki. Вона має встановити *справедливу рівновагу* між різними інтересами суспільства, розподілити обов'язки, встановити законність, правопорядок – це для греків була дуже важливо, бо, відповідно до їхнього світогляду, у космосі діє цей принцип і порушувати його в полісному житті не можна. Чи ж не звідси сучасний принцип правової рівності як одна із смислових характеристик права? *Dike* поєднувала різні елементи суспільного життя, формуючи єдине ціле – поліс. Великим досягненням в полісному праві було скасування кровної помсти і притягнення злочинця до юридичної відповідальності на засадах рівної міри справедливості. Л.Жерне описує інтелектуальне зрушення, яке відбулося в грецькому полісі під впливом соціальних змін, а вони були дуже відчутні. В разі здійснення вбивства роди уже не вдавалися до зустрічей віч-на-віч із застосуванням клятв, ритуальних дій, традиційних прийомів доказів, а йшли до суду, де суддя, озброєний законом, принципом справедливості та совістю вирішував проблему встановлення істини і покарання злочинця. Цілком зрозуміло, що в таких умовах самі докази, свідчення та вирoki радикально змінювалися. Суддя вирішував справу, спираючись на факти. Завдяки цим змінам і системі судочинства буде розроблено складну систему доказів, співвідношення допустимого і ймовірного, дедуктивних висновків тощо. Тобто, створювалась раціоналістична система шукання істини, формування самого поняття об'єктивної істини, яка була невідома в дополісному праві [24]. Особливо античні греки поцінують *розсудливість*, яка, на їх переконання, має бути властива всім суспільним відношенням, а найперше політико-правовій сфері. Науковці звертають увагу на категорію *міри*, яка істотно вплинула на розвиток раціонального мислення полісу. Поняття міри було відоме з часів Гесіода, воно вживалося

в інструментальному значенні («метрон») як міра чогось, згодом воно застосовувалося як моральне поняття, як міра належної поведінки, що увідповіднена правилам життя полісу. Напр., Клеобул акцентував, що «Міра – це найкраще»; Фалес закликав: «Користуйся мірою»; Протагор стверджував, що: «Людина є мірою всього» [4; 5; 25]. Зрозуміло, що принцип міри, звертаючись до окремішнього індивіда, руйнував общинні норми, змушував шукати таку середину, яка вписувалася у норми-вимоги полісного життя, у стосунках з іншими, формувал новий зміст відносин між людьми, наповнював їх нетрадиційними проявами поведінки. Дослідники підкреслюють, що формування мірних відношень вимагало логічного досвіду, застосування нових когнітивних структур, таких як порівняння, аналіз та синтез, створення абстракцій, ідеалізацію тощо, що зумовило сукупно якісний стрибок у полісній свідомості, зокрема правовій [4, с. 343-344]. Полісне право постало як результат інтеріоризації мірних відношень, які сформувалися на основі самовизначення індивідів, чим творилися загальні правила, принципи і норми. Право, звертаючись до принципу рівної міри справедливості, добра, поваги до людини, її гідності тощо, постає як новий спосіб полісної життєдіяльності.

Принцип міри формував нове культурне середовище. Аристотель стверджував, що поліс постав культурною державою, в якій життя ґрунтоване на правових нормах, в той час, коли сусіди античних греків жили по-варварськи [26]. Полісна людина, трансформуючись, творила правове середовище, а право, в свою чергу, творило новий тип людини, воно відобразило ті нові якісні зміни, які відбувалися з тогочасними людьми. Полісна людина розвивала зміст права, воно трактувалося античними греками як втілення природної справедливості, рівної міри її, розумності, істини, спільного блага. Розвиваючи змістовно право, людина стверджувала свою людську сутність, формувалася як особистість [4; 26].

Для античних мислителів та громадських діячів дуже важливою проблемою була проблема вдосконалення громадян полісу. Вони були переконані, що лише освічені, раціонально мислячі громадяни здатні бути моральними індивідами, носіями моральних принципів та цінностей, людьми, які будуть жити у відповідності з морально-правовими принципами та нормами. Для вдосконалення громадян полісу Сократом та Аристотелем було створено раціоналістичну етику [23; 26]. Загалом грецькі мислителі працювали над проблемою формування і розвитку гуманістичного раціонального мислення, яке могло б стати чинником вдосконалення полісного життя, ствердження його відповідно до прин-

ципу космічної гармонії. Як слушно зауважує Ж.-П.Вернан у роботі «Походження грецької думки», грецький розум був спрямований на виховання, вдосконалення і трансформацію людей, а не на перетворення природи, тобто, він не був природничо-науковим. Право, трактоване як справедливість, добросовісність, розумність, рівність тощо стало продуктом цього гуманістичного раціо [4; 6; 8; 28].

Стародавні римляни чимало засвоїли із грецького раціоналістичного досвіду. Особливо добре вони засвоїли, що право – це принципи справедливості, добра, істини, рівності, які мають свої витoki в природі загалом, природі людського буття – це гарно засвідчує таке явище як римська юриспруденція. Щоправда, римський розум був надто доцільний та практичний, спрямований найперше на приватну вигоду [8]. В Стародавньому Римі відносини, що були в античних греків побудовані на співучасті, змінюються відносинами на основі підпорядкування. В цих нових умовах правові норми починає творити держава, яка робить це від імені народу. Практичне римське раціо працює не так над змістом права, як над творенням його форми – закону. Конструктивно-творча функція права змінюється на регулятивну функцію [4; 8; 26]. Практичний римський розум поволі розриває зв'язок із сутністю людини, стає *державоцентричним*. Він втрачає гуманістичний вимір, втілює державну владу, виражає державний інтерес, він стає інструментальним чинником законотворчості. Римлянин стає практичним, корисливим, наступальним суб'єктом права, який йде до світу зі щитом та мечем, йде ним оволодіти [27]. Римська імперія концентрує величезні багатства, треба було регулювати відносини власності, володіння, спадкування, купівлі, продажу тощо. Римське приватне право було вимогою тогочасного життя. Римляни були народом зовнішніх досягнень, творили культуру зовнішності, вони були нацією, зверненою назовні. Велич територіальна, видатні завоювання, велич архітектурна, зовнішній блиск і розмах прагнень та пристрастей тощо. В праві зовнішній вимір теж вийшов на передній план [27; 8]. Імперське мислення, як правило, репресивне, воно добре втілюється саме у «букві закону» [4; 8; 26].

Середньовіччя творитиме християнізовану європейську культуру. Релігія тотально впливатиме на суспільне життя. Християнські принципи любові до ближнього та рівності всіх людей у Христі були покликані мінімізувати насильство, яким поглинався середньовічний європейський простір [8]. Право середньовічної епохи розвивається на засадах юснатуралізму з відчутним змістовним релігійним виміром. Середньовічна християнізована культура прагне імплементувати гуманістичне мислення

в правовій сфері. Такі християнські морально-етичні цінності як любов, милосердя, добросовісність, спільне благо, справедливість, повага до людини, її життя, гідності, приватної власності тощо поволі залучаються до правового життя. Європейське середньовіччя ототожнює правові цінності та моральні, формуючи та застосовуючи юридизовану мораль [8; 28]. Це явище буде спостерігатися в європейському просторі і в новоевропейську епоху, проте по мірі того, як будуть стверджуватися і розвиватися наукові знання, право буде дистанційовуватися від моралі.

Новий час сформує якісно інший тип раціональності – науково-природничу раціональність, яка, на відміну від античної гуманістичної, і формуватиметься, і розвиватиметься, будучи спрямованою на природу, світ поза людиною. Дефіцит гуманістичного виміру в правовій раціональності сягне свого апогею із застосуванням в соціальному знанні, в т.ч. правовому, позитивістської методології, вимогою якої буде очищення мислення правника від метафізики, тобто, звільнення його від усіляких духовних феноменів світоглядного плану: цінностей, бажань, переконань, віри, сподівань, добросовісності тощо [8; 13; 16; 2; 26; 28]. Європейці сформували дуже раціоцентричний розум, який був цілком байдужий до живої людини. Так звана «юриспруденція понять» ще більше дистанціювала його від буттєвих коренів, від людського буття [8; 28]. Цей тип раціоналізму набув виразно державоцентричного змісту. Байдужість до людини з її життєвими потребами та інтересами, невизнання її природних прав державною владою, заперечення всілякої метафізики в праві, фундаментальних цінностей, які є засадами людського буття, репресивний стосовно людини характер цього, спотвореного об'єктивізмом, мислення зробили його інструментом ствердження в європейському, і не лише європейському просторі тоталітарно-диктаторських режимів [26; 14; 18; 19]. Цей тип репресивного мислення лежить в основі легістської (законницької) псевдоправової доктрини, яка ототожнює право і закон, здійснюючи підміну понять, стверджує «букву закону», нехтуючи «духом права», не визнає людину і її природні права найвищою цінністю, вивисуючи над ними державну владу і закон, який втілює її волю. Підміна понять створює видимість в державі права, хоча реально суспільні відносини регулюються законом, що виражає інтереси держави. Репресивне легістське мислення заперечує зв'язок права та моралі, перетворюючи тим самим остаточно право у суто політичне явище, розриваючи його зв'язок із духовно-культурним виміром людського буття [7; 8; 16; 28; 33].

Нині ми можемо спостерігати за тотальним наступом світових диктатур на демократичний

світ. Саме репресивний державоцентричний тип законницького мислення використовують сучасні диктатори в Росії, Північній Кореї, Китаї, Ірані, Венесуелі тощо. Це мислення в руках диктаторів XXI століття – потужна зброя, спрямована проти людини, її базових засад життя [19]. Тому нині так важливо формувати і розвивати гуманістичний тип раціоналізму, який звернений до людини, її життя, інтересів та цінностей [11; 17; 18].

Україна за понад три десятиліття незалежності ще не зовсім звільнилася від легістської доктрини і раціоналізму, який її обслуговує, тому так складно і стражденно йде реформування правової сфери. Мислення, носіями якого є українські правники, дуже консервативне, змінюється дуже повільно. Опір старого супроти наступу нового достатньо сильний. В нинішній Україні є чимало і окремих індивідів, і соціальних груп, які не хотіли б демократичної правової України, бо вона їм не вигідна. Тому спротив новому мисленню в праві, особливо на практиці не може не відчуватися. Звісно, новий європейський світогляд, нова теорія права, що мають прийти на зміну збанкрутілому легізму, не формуються одразу. Для цього необхідний час і спільні зусилля і держави, і громадянського суспільства, і індивідуальних агентів змін. Жаль, що в цьому плані держава робить далеко недостатньо, хоча це нескладно пояснити з огляду на її олігархічну суть.

В українців є понад тисячолітня національна правова традиція, яка носить юс натуралістичний характер [26; 28]. Нескладно простежити, що упродовж віків наші предки шанували право як втілення справедливості, добра, поваги до людини, її життя, гідності, честі, добросовісності, розумності, повагу до індивідуальної свободи тощо. Тобто, право творилося і трактувалося як духовно-культурне явище, а не суто політичне. В українській правовій традиції і в часи княжої України, і в Литовсько-Руській державі, і в бароковій культурі XVII-XVIII ст., і в неофіційній правовій системі в умовах бездержавності наш народ розвивав право у тісному тандемі із морально-етичним виміром національного буття. Тому природно, що той тип правового мислення, який розвивався в національній правовій сфері, мав достатньо потужний гуманістичний вимір. Це був феномен юридизованої моралі [16; 26; 28; 30]. Цьому дуже сприяла також християнська ідеологія з її базовими принципами любові до ближнього та рівності усіх людей у Христі. Християнська етика, національні традиції та звичаї, що втілювали моральні принципи та цінності, що передавалися від покоління до покоління, загалом національна культура народу, який ментальними цінностями зробив Правду і Волю, сукупно вплинули на ствер-

дження в національному правовому розвитку природно-правової парадигми, яка поєднавала морально – етичні засади та правові, захищала людину з її природними правами, вивищувала її над владою та «буквою закону», оголосивши найвищою цінністю. Прикметно, що Конституція України увібрала в себе в ст. 3 ч. 1 цей фундаментальний морально-правовий принцип [29]. Прикро лише, що на практиці він реалізовується явно недостатньо.

Нині ще можна зустріти чимало наших правників, яких дуже не влаштує таке симбіозне поєднання права та моралі, тому вони з усіх сил намагаються показати, що право це право, а мораль це мораль, і їх багато що відрізняє. Так, деякі відмінності є, але вони дуже дрібні, неістотні, в той час, як основне, істотне у них спільне – це гуманістичні загальнолюдські цінності та смисли – саме тут мораль і право співпадають. Для сучасного реформування правової сфери наші реформатори мають стати носіями гуманістичного, одухотвореного мислення, спрямованого на українську людину, її інтереси та потреби, на спільне благо українських громадян, а не на свій приватний інтерес чи інтерес державний, що є насправді груповим. В основу цих змін таке мислення має покласти ціннісно-смиловий вимір національної правової традиції реально, а не декларативно, бо інакше всі зусилля реформаторів будуть марними, якісних змін в нашому праві не відбудеться.

Висновки. Аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що розвиток права залежить в значній мірі від якості раціонального мислення, від типів раціональності. На право в різні історичні періоди мали вплив різні типи раціональності. Античний гуманістичний раціоналізм, який був сформований життям полісу, дуже відчутно вплинув на творення права, формування його ціннісно-смилового змісту. Саме завдяки цьому гуманістичному раціоналізму людина усутнювалася, формувалася як суб'єкт правового життя і це була, мабуть, найважливіша місія цього типу раціональності.

В той час, як в античних греків правовий раціоналізм був доволі метафізичним, апелював до вищих духовних цінностей, витоки яких в божественно-космічному вимірі, у римлян він постає заземлено-прагматичним, спрямованим на вирішення конкретних практичних питань. Тому римський практичний раціоналізм зосереджений на зовнішній стороні права, а не на ціннісно-смиловому змісті, він творить його форму – закон.

Новоєвропейська епоха сформує новий тип раціональності – раціональність наукоцентричну, природничо-наукову, що буде спрямована на пізнання природного світу, а не людського буття. Людина гіперспоживацького типу зацікавлена в перетворенні природного світу, щоб його

корисні властивості трансформувати у фінансовий капітал. Проте це раціоцентричне мислення буде застосовано і в правовій сфері, що дуже добре продемонстрував легізм, який пронизаний державоцентризмом, байдужий до людини з її життям, природними правами, яких він взагалі не визнає, тощо. Невипадково легістська доктрина успішно застосовувалася і нині застосовується різними диктаторськими режимами.

Сучасним українцям для успішного реформування правової сфери необхідний гуманістичний тип раціональності, спрямований на людину з її інтересами та потребами, природними правами, які вона хоче вільно реалізовувати, щоб мати повноцінне людське життя. Його формування має стати важливим напрямком державної політики та діяльності громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Литвинов О.М. Негатив-патерналізм як характеристика державного ладу України: спроба культурологічно-правової діагностики. *Проблеми філософії права*. 2010-2011 р.р. Т.УІІІ-ІХ. С.305-313.
2. Литвинов О. М. Українська традиція: редукція політичного до буденного як шлях до національного апокаліпсису (державно-правові аспекти проблеми у культурологічному контексті, або про деякі уроки Аристотеля). *Традиція і культура. Минуле, теперішнє та майбутнє: Матеріали міжнародної наукової конференції*. К.: Асоціація «Новий Акрополь», 2008. Ч.1. С. 18-21.
3. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник /Відп. ред. та автор вст. слова С.Б. Кримський. К.: Либідь, 1996. 358 с.
4. Проценко І.П. Право як феномен культури: філософсько-історичний аналіз. *Проблеми філософії права: Міжнародний часопис*. Т.ІІІ. №1-2. К. Чернівці: Рута, 2005. С. 338-350.
5. Гьофе Отфрід. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. К.: Альтерпрес, 2003. 358 с.
6. Литвинов О.М. Право як феномен культури (замість післямови). *Філософія і право: культурно-історичні аспекти взаємодії: Монографія / за ред.. О.М. Литвинова*. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. С. 283-297.
7. Братасюк В., Братасюк М., Гришук О. Сучасний українець як соціальний тип людини та «політика скривдженості» (Ф.Фукуяма). *Юридичний науковий електронний журнал ЗНУ* 2022, №12 С. 518-521.
8. Братасюк В. Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції (на матер-лах романо-германської правової сім'ї). Дис... к.ю.н.: 12.0012 – філософія права. Київ, 2005. 198 с.
9. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії. Онтологія людини. Київ: Абрис, 1995.
10. Вступ до філософії: Онтологія людини | Владислав Нестеренко (nesterenko.rv.ua)
11. Шамрай В. Історичні витоки модерної соціальності . *Sententiae: наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства)*. Вінниця-Київ: Універсум, 2001. Вип. ІV (2/2001). С. 21-32.
12. Пролеєв С.В. Криза ідентичностей в глобальному світі та ідея Європи. Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи). За заг. ред. проф.. А.Карася. Львів, 2017. 216 с. С.4.
13. Сабадуха В. О. Метафізика суспільного та особистісного буття: монографія. Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2019. 647 с.
14. Гайдеггер М. Буття в околі речей. Возняк Т. Тексти та переклади. Харків: Фоліо. 1998. С.332-345.
15. Братасюк М.Г. НОМО SOVIETICUS ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТИП ЛЮДИНИ (ЗА ...<http://publications.lnu.edu.ua/article/download>
16. «Емоційний інтелект» Деніел Гоулман, читати онлайн українською та скачати книгу безкоштовно в fb2, epub, rtf, txt, mobi, pdf (worldinbooks.com.ua)
17. Brarasiuk M. H. The anti-positivist orientation of Ukrainian philosophical and legal thought of the late 19th and early 20th centuries. *Philosophy and values of the modern culture. Collective monograph.*- Lviv-Torun. Liha-Pres. (SENSE) 2019. 164 s. S. 1-19. <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/100>
18. Вілбер К. Коротка історія всього. Львів. Вид-во Terra Incognita. 2020. 400 с.
19. М. Хайдеггер Лист про гуманізм. <http://ibib.ltd.ua/haydegger-pismo-gumanizme-32957>
20. Bratasiuk M. Neo-Orvellism as a threat to global democracy. *Academia Polonia* T.64, №3/2024 (eng.) Режим доступу: <http://pnar.ap.edu.pl/index.php/pnar/issue/view/71>
21. Фуко М. Що таке автор? Мішель Фуко. Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст./За ред.М.Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С.442-456.
22. von Weizsaecker, E., Wijkman, A. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.
23. Братасюк М. «Осмысливающее мислення» (М.Гайдеггер) в правовій сфері як чинник порозуміння в сучасній Україні Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот (Із залученням творчого досвіду Львівсько-Варшавської школи). Колективна монографія. За заг. ред. проф.. А.Карася. Львів, 2017. 216 с. С.53-68.
24. Баумейстер А. Філософія права. Київ: Видавничо-поліграфічний центр Київський університет. 2010. 311 с.
25. Gernet L. Droit et société dans la Grèce ancienne. Paris. 1955. P.6 – 55.
26. Платон. Аполонія Сократа. *Діалоги*. К.: Основи, 1995. С. 20–42. <https://drive.google.com/file/d/19BWGB1MDEZkGeqBOu34d-xX6U8cb9Ecz/view>
27. Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. Київ. 2010. 395 с.

28. Козловський А.А. Право як пізнання. Чернівці. Рута. 1999. 295 с.
29. Шевцова А.В. Співвідношення права та закону в українській правовій традиції. Дис. ... доктора філософії: спец. 081 – право. Київ, 2023. 231 с.
30. Конституція України. Київ. 2022.
31. Братасюк М. Філософсько-правові ідеї Іммануїла Канта та Мануйла Козачинського в контексті сучасності. *Вчені записки Таврійського національного ун-ту. імені В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки Серія «Право» Том 35 (74) № 2, 2024. С.124-128.